

רוז'קה קורצ'ק, ילדים במחנה הריכוז בוכנוואלד - חלק ב'

הגשמת רעיון הלימוד והחינוך היה מותנה בהרבה גורמים. בראש וראשונה, צריך היה למצוא אנשים שיהיו מתאימים ומסוגלים לחנך ולהורות בתנאים אלו. והם אמנם נמצאו. בעדויות חוזר ונשנה שמו של מרדכי שטרנר, או כפי שקראו לו – מוטלה, היה בחור ישיבה לשעבר, משורר, אותו רתמה הקבוצה לעבודת ההוראה – תפקידו ללמד קריאה וכתובה באידיש. במחנה נמצא כנר יהודי בשם ברנד, אמן שהצליח להבריח לכאן את כינורו74. הוא זכר הרבה מנגינות יהודיות בעל-פה ויכול היה לנגן וללמדן לילדים. דוד

נוימן ידע לשיר יפה ותפקידו גם הוא היה ללמד שירה לנערים. ישראל רוב לימד את הילדים היהודים מקרפטו-רוס. מאיר גוטליב היה מכין הופעות מומחזות ומספר סיפורים מתולדות העם. אחיו, אברהם, היה אוסף שירים ורושם אותם. החלוקה המקצועית הזאת, כמו גיוס המורים, היתה פרי עבודתה של "ועדת החינוך" שהקימו ושמתפקידה היה להבטיח את תכנית הלימודים וגם את החומר הלימודי. באין ספרים בידם, היה הכרח להכין את כל התכנית על פי הזכרון. וכך היו מנסים לשחזר במשותף קטעי ספרות, שירי פרץ וגבירטיג, והיו רושמים מה שנשמר עוד בזכרונם ומלמדים.

השיעורים התקיימו בתוך הבלוק. הילדים ישבו כפופים על מיטותיהם באין יכולת להתיישר, כי מעל לראשם היתה קומה נוספת של דרגשים. הם ישבו בשתי שורות, כשפניהם מופנות למרכז, בו עמד לוח – חתיכת דיקט שהצליחו למצוא ולצבוע בצבע שחור. ליד הלוח עמד מרדכי שטריגלר וכתב בגיר את האלף-בית. הילדים קיבלו רצועות נייר צרות שנגזרו משקי מלט ורבע עפרון. הם כתבו. לאחר כל שיעור הכרחי היה לשרוף את הנייר ולהחביא את העפרון. מרדכי שטריגלר היה מספר והם היו שואלים...

רוב התלמידים היו בנים עד ארבע עשרה, וביניהם צעירים מאד, שזה היה להם הלימוד הראשון בחייהם. היו מחלקים אותם לקבוצות של ארבעים-חמישים "תלמידים", כל קבוצה למדה כמה פעמים בשבוע. הכל התנהל במחתרת, תחת שמירה קפדנית של היהודים, יוזמי הדבר. "בזמן השיעורים עמדתי בחוץ ואיתי עוד ארבעה אנשים ששמרו על הצריף מכל הצדדים. היינו מוכנים לפעול בכל מקרה של חשד. חלק מהילדים היינו צריכים להוציא במהירות מן הצריף, אחרים היו נשארים, ולכל אחד מהם תירוץ מוכן מראש"77. הילדים שאומנו לכל זאת היו צריכים לחסל במשך שניות את ה"מחברות", הלוח, ולתפוס את המקומות שנועדו להם בתוך הבלוק, ואלו שלא היו שייכים אליו לעזבו במהירות. כל האמצעים הנ"ל ננקטו כלפי ה-ס.ס., אשר אילו היו תופסים ילדים יהודיים הלומדים בתוך המחנה שלהם, לא קשה היה לשער מה עלולה היתה להיות תגובתם... אלא שלא רק מפניהם צריך היה להיזהר...

הלימוד באידיש, הוראת כתיבה וקריאה של ה-א"ב העברי, דווקא השיעור בו סופר על תולדות העם היהודי ולימוד קטעי יצירותיו הספרותיות – כל אלה עמדו בניגוד ל"רוח הבינלאומיות" ובעיקר לתפיסה שהיהודים הינם פולנים, צ'כים, הונגרים, ולכן עליהם ללמוד את לשון עמים אלו ואת תולדותיהם. המחתרת חיבת היתה, איפוא, להיות כפולה... (ובמחנה היו נערים סובייטים ויוגוסלבים וגם הם למדו, אך כן היה הכל ברור מאלי – לא כן לשון האידיש). היהודים חיפשו פתרון גם לצרה זו ופנו למורים פולנים, שיבואו לבלוק בזמן השיעורים. הללו באו, רשמו על הלוח את האותיות הלטיניות או שהיו יושבים ומקשיבים לשיעור באידיש, בהיותם בטוחים שכל זה מתרחש לפי הוראת המחתרת הכוללת גם את נוכחותם (האילמת לרוב). כאן, או לרוב, לאחר שמילאו את חובתם, היו עוזבים את הבלוק – והתלמידים המשיכו ללמוד בלעדיהם.

מעדותו של מאיר גוטליב, שצורף על ידי אליהו גרינבוים לבלוק 66 מתוך כוונה שהוא ישמש מורה ומחנך, אנו לומדים פרטים נוספים על צורת ההוראה ותוכנה: "בלוק היו ילדים מגיל שש ועד שמונה עשרה. הייתי לוקח עשרים-שלושים ילדים למקלחת שהיתה באותו בלוק, מתוך כוונה שבאם תהיה ביקורת היא תתחיל באולם והילדים עוד יספיקו לצאת, כי בחוץ היתה שמירה. הילדים ישבו מולי ושרתי איתם שירים, לרוב של מרדכי שטריגלר. היו בהם מוטיבים של נקמה וציפיה לחופש. שפת הדיבור היתה אידיש. הקטנים לא זכרו את העולם שלפני המלחמה. סיפרתי להם על החיים שהיו ויהיו, התקווה שנצא מכאן, וסיפרתי להם על העם היהודי שחי מחוץ לארצות הכיבוש (בארץ ישנם אנשים המזכירים לי עתה: 'אתה חינכת אותו בבוכוואלד, סיפרת לנו סיפורים...'). לא היה בידי לא ספר ולא עט ולא מחברת, והעיקר היה, לכן, הסיפור"78. הילדים יהודיים, כלואים במחנה הסגר, לומדים, שרים ומנגנים – אפשר שהם עצמם לא עמדו כל כך על משמעות הדבר, אך בשביל המבוגרים, ובעיקר לאלו שהגיעו לבוכוואלד לאחר מחנות רבים וסלקציות אין ספור, לאלו היתה בתופעה זו הפתעה מרגשת וחוויה עמוקה79.

אף בבלוק נוסף, בלוק 8, התנהלו שיעורים. היה זה בלוק שווה לבלוק 66, בעיקר מפאת הרכבו. אגף אחד של הבלוק היה מאוכלס נערים סובייטיים, האגף השני – נערים וילדים יהודיים מקרפטו-רוס. באגף הסובייטי התנהלה עבודה חינוכית כמעט סדירה. בית הספר נמצא בחסותה של המפלגה הקומוניסטית והמחתרת הסובייטית, שעמידו לרשותו מורים, אמצעי לימוד מתאימים וגם הקפידו שתכנית הלימודים תהיה תואמת לזו הנהוגה בברית המועצות80. לנערים היהודיים ששכנו באותו בלוק אך באגף נפרד לא היתה דריסת רגל לבית הספר הסובייטי למרות שבמקרה זה השפה לא הוותה שום מכשול. הנערים מקרפטו-רוס ידעו את הלשון הרוסית. המורים והתלמידים התעלמו משכניהם, לא ניסו לנהל ביניהם שום פעולה פוליטית הסברתית ולקחת אותם תחת חסותם. יחד עם זאת, אין להניח שהשכנות הזו יסודה במקרה – שיכונם של נערים יהודים בבלוק של נערים המוגנים והמטופלים במיוחד על ידי המחתרת היה צריך למנוע שכנות של אלמנטים בלתי רצויים, שעלולים היו לסכן את הפעילות החינוכית או אפילו את הנערים עצמם81.

והנה, נמצא גם פתרון לנערים היהודיים בבלוק 8, וישראל רוב, אסיר ותיק הלוקח חבל בפעילות התרבותית של הבלוק, שזקנו היה אמיל קרליבך, קיבל הוראה להוראות ולטפל בנערים שבבלוק 8. הוא לא ראה עצמו מוסמך לתפקיד ההוראה, אך קיבלו על עצמו. מוצאו מקרפטו-רוס, והנערים שכבר פגש אותם לא פעם היו קרובים ללבו: "בבלוק מצאתי קרוב לארבעים נערים מגיל שתים עשרה ועד לגיל שבע עשרה. לימדתי אותם בלשון אידיש. ספרי לימוד לא היו בידי. הייתי חניך בני-קצת גיאוגרפיה. עשיתי איתם התעמלות. לימדתי אותם בלשון אידיש. ספרי לימוד לא היו בידי. הייתי חניך בני-קצת בציור וקובלתי חינוך ציוני, אך על הארץ לא ידעתי הרבה ולא היתה לי אפשרות ללמד עליה. בתקופה זו הייתי גם תחת השפעתם של מנהלי בלוק 22 וברוח זו לימדתי" 82.

"רוח" זו, כפי שמעיד רוב עצמו, היתה יותר קרובה לרוחו של אמיל קרליבך וחבריו מאשר למורשתו הרוחנית שלו, ויתכן שהיה בכך גורם חשוב שקבע, נוסף לכשרונותיו וארץ מוצאו, את בחירתו כמחנך. אך בהמשך עדותו של רוב היננו מוצאים קטע המתאר חוויה אחת שהשפיעה לפי דבריו על שינוי דרך מחשבתו ופעולתו: "...מול בלוק 8 נמצאה המחלקה הפתולוגית, בה עבד יהודי אחד מאוסטריה. לא ברור לי כיצד הצליח יהודי להיכנס למחלקה זו והאם דבר מוצאו היה ידוע למישהו. והנה, איש זה, קרה לי פעם לחדרו אל המחלקה והתחיל להטיף לי מוסר. הוא הזכיר לי שאני יהודי וילדים אלו הם יהודים, ושעתיד היהודים הוא בארץ ישראל. הוא חזר על הדבר פעם ועוד פעם, ואני – דבריו נקלטו אצלי בקלות" 83 ...

שמו של היהודי הנ"ל, שדבריו עשו עליו רושם כה עז ונחרתו בזכרונות לתמיד, לא נודע לרוב, אך הוא בודאי היה יחידי שעקב אחר המפעל החינוכי וחרד לתוכנו, והיה מוכן לצאת מ"המחותרת שלו" למען לשכנע את המורה הצעיר שעליו להנך את תלמידיו ברוח יהודית ציונית, אלא שאת רובם לא צריך היה לשכנע. החינוך היהודי מצא את ביטויו בהופעות פומביות שהכינו בפרקי שירה שקראו, בלשון האידיש, בה היו מזמרים את שיריהם.

הופעות כאלו היו מתקיימות לרוב בימי ראשון אחר הצהריים, הפנויים לרוב מן העבודה. לפי ההוראות, צריך היה להקדיש שעות אלה לניקיון, אך בשביל היוזמים והמחנכים היוו שעות אלו הזדמנות לאסוף את הנערים לשירה בציבור, או לשמיעת מוסיקה. ברנד היה מנגן בכינורו מנגינות, שבעבר הרחוק היו שרות להם האמהות, וזה היה מחזיר אותם אל בית ההורים, אל ילדותם. לפעמים היו מארגנים שעות קריאה בעל-פה, וילדים מוכשרים, שלימדום קודם לכן, היו מופיעים וקוראים קטעי יצירות. אחרים היו שרים סולו, והיו גם שהתחילו לכתוב בעצמם ולקרוא את סיפוריהם. כל זה היה מתרחש בפנים, ובחוץ היתה עומדת שמירה מוגברת שהשגיחה בשבע עיניים שמא מתקרב איזה "אורח" בלתי רצוי. וכאשר האירה להם ההצלחה פנים, והם יכלו להמשיך בפועלם, והנערים והילדים התחילו לגלות כשרון ויכולת, החליטו לערוך ערבי אמנות. כבר היתה להם במה למלא ערבים אלה, כי היתה מקהלה והיו הקראות, ולבסוף גם הצגת תיאטרון. "למרות שאין הדבר מצלצל כאמת, אך שיחקנו תיאטרון. בחרנו בילדים מוכשרים, לימדנום תפקידים, מצאנו בשבילם תלבושות להצגה – והם, השחקנים, היו עולים על השולחן ומציגים" 84.

פעם הוחלף השולחן בבמה של ממש, אותה הקימו בבלוק 66 להצגת התיאטרון. פעמים נתקיימו הצגות כאלה או ערבים כאלה בבלוק 23, בו הזקן לא היה יהודי, אך נמצא בו גרינבוים עם אנשי קבוצתו. לערב הגדול הראשון אליו התכוונו זמן רב, הזמינו אורחים יהודיים מבלוקים אחרים. אך לאחר מכן, כאשר הצליחו וה"שחקנים" התרגלו לקהל, היו מזמינים גם לא יהודים. בין האורחים היו האנשים איתם קיימו קשרים הדוקים במשך כל הזמן, אלו שהגישו עזרה וסיוע לילדים ולנערים. מלבד הכרת תודה שרחשו להם, ביקשו יוזמי המפעל להעמידם על טיבה של הפעולה החינוכית הנעשית על ידם, ולהוכיח שאין היא אנטי-מהפכנית ונוגדת את רוח המחותרת. הם היו מתרגמים את לשון ההקראות, מסבירים את תוכן השירים והאורחים הקשיבו, הסתכלו והתפעלו.

פעולות תרבות בימי ראשון בשבוע לא היו אמנם חידוש בבוכנוואלד. בידינו עדות מפורטת על פעילות קבועה ומקיפה שטחים רבים בבלוק 22, המאוכלס סופרים, עתונאים, אנשי האינטליגנציה היהודית מגרמניה, וינה וצ'כיה 85, אלא שהיה קיים שוני – שוני בלשון ובתוכן: גרמנית ואידיש, מוסיקה קלאסית ושירי-עם יהודיים, גיתה וגבירטיבי. והנה קרה (ישנה סברה שהיוזמת היתה דווקא הקבוצה הלאומית) ואורגן פעם (ואפשר מספר פעמים) ערב משותף, עם תכנית המורכבת משני חלקים – אידיש וגרמנית. ואלו שמזמן ואולי אף פעם לא שמעו שירה באידיש או מוסיקה יהודית, וביניהם גם אלו הטוענים שאינה קיימת תרבות יהודית מיוחדת, נאלצו להודות שבכל זאת נהנו מהתכנית וש"החלק היהודי" היה אפילו המוצלח ביותר.

באחד הערבים, שאפשר והיו בו פחות כוונות ל"יצוא", ואף לא ידוע לנו אם נוכחו בו הרבה אורחים מהחוץ, נתקיימה מסיבה לכבוד ימי הולדתם של שלושה ילדים. אין המאורע הזה פחות יוצא דופן מאשר כל המסופר לעיל, אולם תוכן הברכות בהן ברכו המבוגרים את בעלי השמחה, שיווה לערב זה מעמד מיוחד, והיננו מוסרים אותן (בהשמטות קלות) בתרגומן המדויק 86:

"נתכנסנו יחד איתכם, ילדים, להופעה אמנותית, ובהזדמנות זו החלטנו לחוג את יום ההולדת של אחדים מחברינו הצעירים ביותר. לך, חאמק 87, מלאו היום אחת עשרה שנה. יודעים אנו מה לאחל לך, ילד יקר, אבל לא נעשה זאת עכשיו, ואם נזכה ומשאלותינו תתגשמה, יהיה בכך הזדמנותנו. היום, כאשר הינך כבר מבוגר כל כך ונבון, למרות גילך הצעיר, יכול אתה להבין מה אנו עושים למענכם, וכיצד אנו 'משחקים' עם החיים כדי לבצע את הדבר הקטן ביותר למענכם. קח לך זאת לדוגמה בחיים, ותאמר תמיד לעצמך שהאדם אינו חי בודד בעולם. אל תשכח את חבריך כאשר יהיה לך טוב, ועתה, שזו עת צרה לך ולאחרים הנמצאים באותו מצב, עזרו אחד לשני ואז יהיה לך יותר קל לשאת את הסבל."

דוד'88. יום הולדתך האחד עשר היה לפני כמה חודשים, אך אנו רוצים במיוחד לברך אותך... שמענו מאביך הנמצא פה איתנו, כמה חזק רצונך לחיות וכמה עזרה לך בזה חכמתך. אנו מאחלים לך ולמשפחתך שתוכלו להישאר יחד עד הסוף ולזכות למה שאנו מקווים...

ליפקה 89 היקר, מלאו לך כבר עשר שנים וחודשיים. לצערנו, לא יכולנו לחוג את יום הולדתך במועדו. הינך כבר די נבון להבין מה מתרחש סביבך, ואתה יודע שציפינו להזדמנות בטוחה כדי לערוך ערב כזה. אני רוצה היום לברך גם אותם ילדים, שאינם יודעים או אינם זוכרים את תאריך לידתם. אין בכך חשיבות, ילדים, באיזו שנה או יום האדם נולד; אך חשוב הוא כיצד הוא מתחנך. אנו חיים בזמנים של חוסר בית וחוסר אמ ואב, שהם הינם המחנכים העיקריים של הילד, ולכן, ראינו כהכרחי ללמדכם ולהורות לכם, ולו אפילו מעט, כדי שלא תישארו זרים איש לרעהו, וכל אחד מכם, לעמו שלו".

*

בעוד הפעילות היהודית המיוחדת נמשכת, בעוד המחנתת הכללית על החטיבות הלאומיות מגבירה את הכוונות ומחזקת את המשמעת, נעמד המחנה כולו בפני המאורעות הגורליים של ראשית ימי אפריל 1945. להיות מוכנים לימים ושעות אלו, המבשרים את קץ המחנה, ותקוות השחרור, היה המטרה המרכזית של המחנתת. ברשותה נמצא נשק שהצליחה להשיג עת הופצץ המחנה מהאוויר, באוגוסט 1944. את התווה ובוהו שנשטרר אותה שעה בין הגרמנים, ניצלו אנשי הארגון כדי לגנוב כמות ניכרת של נשק ולהחביאו בתוך המחנה. תאים לוחמים 90 היו קיימים כבר מזמן, והידיעה שלרשותם יעמוד נשק בשעת הצורך העלתה את המורל והגבירה את בטחונם בכוחות עצמם והתקווה שלא יוכלו לחסל את המחנה ללא התנגדות מזויינת.

עם התקרב החזית ותחושת הקץ המתקרב, נעמדו בפני השאלה המכרעת של קביעת המועד למרד והערכת הנסיבות המתאימות להצלחתו. המחנתת החליטה לא לדחוק את הקץ ולא לגרום לשום פרובוקציות טרם זמן. אך להיות מוכנים להתנגדות מזויינת בשעה של סכנה ממשית.

בחודש מרץ תכפו התקפות האויר של בעלות הברית. הערים וויימר ו-גנה נפגעו קשות. אסירי בוכנוואלד יכלו לראות את להבות האש המתפשטות עם כל התפוצצות. במחנה התחילה אנדרלמוסיה. מסדרי הבוקר הופסקו. ב-3 באפריל קרא פיסטר מפקד המחנה מטעם

ה-ס.ס. את האסירים הגרמניים לאסיפה ונאם בפניהם. הוא הודיע שאמנם ידוע לו על קיום המחנתת במחנה, אך יעץ לא להתחיל בשום פעילות פרובוקטיבית. הוא הבטיח שלא יאונה לאסירים הגרמניים כל רע, ובמקרה ויהיה פינוי הם ישארו במחנה 91.

כל העבודות בשטח בוכנוואלד הופסקו. האסירים התהלכו מודאגים, מתוחים, פנויים מכל עבודה. בתוך המחנה לא נראו אנשי ה-ס.ס., המסדרים חדלו להתקיים. נפוצו שמועות על פינוי המחנה. מעל לחמישים אלף אסירים ציפו מאחורי גדרות התיל. מה יביא להם היום, השעה?

ב-4 באפריל הועברה דרך רמקולים פקודה, שעל היהודים להתאסף מיד במגרש המפיקדים. הפקודה נשנתה וחזרה. ביהודים אחזה בהלה. משמעות הפקודה ברורה היתה בשבילם. נפוצו שמועות שמתכוונים לשלוח אותם למחנה אחר, לצרף אותם למשלוח המיועד לחו"ל, שהימלר בעצמו מברר אפשרות כזאת. היהודים חשו שמקור השמועות הוא ב-ס.ס. וידעו שכל יציאה מהמחנה עתה פירושה מוות. רק לפני ימים ספורים היו עדים לבואם של האנשים מאורדוף. שנים עשר אלף איש מנה המשלוח כאשר יצאו משם, וכמה מהם הגיעו? רק בדרך הקצרה בין וויימר לבוכנוואלד נפלו עשרות קורבנות. אך קודם לכן הומתו מאות יהודים מחוסרי מגן על ידי "היטלר-יוגנד" בעזרתן הפעילה של הנשים הגרמניות פרועות וצמאות 92.

מה היה עליהם לעשות, איפוא? להתייצב על המגרש ולציית לפקודה – כלום יכולים הם? והיכולים הם לא לציית? הדעות היו חלוקות 93. הם חיפשו עצה ותושייה וביקשו לקבל ממתחנתת.

מה היתה עמדתה באותו יום, מה היתה התשובה שניתנה על ידה לחבריה היהודים וליהודים בלתי מאורגנים – אין באפשרותנו לקבוע בצורה חד-משמעית. בעוד שבעדות 94 אחת נאמר שהארגון הלוחם הורה באופן מפורש לא להתייצב על המגרש והיהודים שפעלו במחנתת קיבלו פקודה למסור הוראה זו לכלל היהודים, מוצאים אנו במקום אחר שהקבוצה הלאומית היהודית, יחד עם הקומוניסטים היהודים (שהפעם נגע הדבר גם להם), החליטו על דעת עצמם לא למלא אחרי פקודות ה-ס.ס. ולא להתייצב. והמחנתת, כדיעבד, קיבלה עמדתם

95. וכאשר יכולה היתה להתקבל לפי הנ"ל תמונה שכך או אחרת נמסר ליהודים שאין לצאת למגרש. עדות נוספת מצביעה על העובדה שדווקא יהודי בלוק 22, לשמע הפקודה, יצאו את הבלוק (שהיה אחד מבין שני הבלוקים היהודיים ה"טהורים") ואיש מהם לא ידע מה עליו לעשות ואיש גם לא מסר כאן שום הוראה מוסמכת 96 – והרי דווקא בבלוק זה היה מספר ניכר של חברי המפלגה הקומוניסטית והמחנתת, והדבר מעורר תמיהה. מכל מקום, למרות השוני בהערכות, למרות שדיירי בלוק 22 כבר היו בחוץ (אך עדיין לא במגרש), עובדה היא שאין איש חולק עליה באותו 4 באפריל שלאחר הצהרים, לא הופיעו היהודים על מגרש המסדרים 97.

ה-ס.ס. לא הגיבה תחילה על מרד גלוי זה, היא אף לא העיזה להיכנס אל תוך המחנה. הלגראלסטטה הראשון נקרא לשער ונשאל "היכן היהודים?". הוא השיב שבמחנה אינם כאלה, ושהובטח לו לא להוציא אנשים. הוא נאסר במקום על ידי ה-ס.ס. והושלך לבונקר 98.

ירד הערב, אך המתיחות לא פגה. במחנה שרר שקט מוזר. בשמונה בערב הגיעה לבלוקים משטרת המחנה והודיעה שלפי פקודת ה-ס.ס. על היהודים לצאת מיד למיפקד. היהודים השיבו שלא ילכו, שאת גוויותיהם תוכל ה-ס.ס. לקחת מכאן בעצמה. השוטרים, אסירים צרפתים ובלגים, הביעו הערכה לעמדה זו ואף אמרו שיעזרו ליהודים בשעת הצורך, אלא שאת הפקודה היו חייבים למסור.

המתיחות הלכה וגברה. בערב נשמעה באמצעות הרמקול פקודה חדשה, שהכריזה על מיפקד כללי של המחנה, שיערך למחרת בבוקר בשעה שמונה ("Algemeiner Zahlappel"). היהודים לא עצמו עין על אותו לילה. היו שחיפשו מקומות מחבוא בבלוקים אחרים והתערבו בין אסירים לא יהודים. הקומוניסטים היהודים, ותיקי המחנה, ניסו לנצל את ההשגות שניתנה להם והקשרים שעמדו לרשותם, כדי להכניס שינויים בכרטסת ולזייף שמות ומספרים. הילדים והנערים שהיו בבלוק 23 הועברו לבלוק 66, שנחשב כארי.

אך גם באותו לילה נמצאו אופטימיסטים שהאמינו שהגזרה נגד היהודים בוטלה ובמיפקד הכללי לא יאונה להם כל רע. דעה זו רווחה, למשל, בבלוק 23, והיא מתוארת בעדותו של רוב בוז הלשון: "בשעה ארבע בבוקר יצאתי מהמחבוא וחזרתי לבלוק... נמסר לי על הפקודה החדשה, שלא רק היהודים, אלא כל המחנה חייב להופיע למיפקד בבוקר, שלא בוצעה כל פעולה נגד היהודים ושאמיל קרליבך גזז את שערותיו והופיע בפני מפקד המחנה וביקש רחמים על היהודים ושבעקבות שיחה זו החליט קרליבך שעל היהודים לצאת למיפקד יחד עם כולם וכי אין מקום לדאגה. גם אני האמנתי בקרליבך".

למחרת, עם בוקר, נמצאו כל האסירים על המגרש. הם עמדו לפי בלוקים, היו נוכחים בהפגנת כוח של ה-ס.ס. שעלו על המגרש. האסירים נתפקדו, אך במקום הפרוצדורה הרגילה, נשמעה הפקודה: "בלוק מספר 22 ו-23, שמאלה פנה!" המילה "Jude" לא נשמעה, הספיקו המספרים... רק עכשיו הבינו רובם שה"אפל הכללי" לא בא אלא לשמש מלכודת ליהודים. התחילה בריחה המונית. האנשים רצו לבין שורות הבלוקים האחרים וניסו להתערב בין האסירים הנוצרים. אנשי ה-ס.ס. נבוכו. הם עזבו את המגרש מבלי לקבל הוראות מתאימות, ואמנם חזרו מיד, וקראו ליהודים להתייצב מרצונם החופשי, בהכרזים שלא יאונה להם כל רע. אך היהודים לא התייצבו מרצונם הטוב. הם המשיכו בנסיגות הבריחה לכיוון המחנה בהסתננות, בריצה, אולם כל הדרכים למחנה היו שמורות וסגורות, ולא היה לאן לברוח ואיפה להסתתר, למרות שרבים ואפשר רובם, קרעו מעליהם את המשולש הצהוב, סימן ההיכר הבלוט. ה-ס.ס. רדפו אחרי הנסים ודחפו אותם בכוח אל המגרש. יהודי אחד התנפל על איש ס.ס. שרדף אחריו, זה ירה בו במקום 99. אחרים נאלצו לחזור למגרש. אמיל קרליבך עם רוב אנשי הבלוק (היו כאלה שלא האמינו לכתחילה ב"אפל" זה, ובעוד מועד התחבאו בבלוקים של הנוצרים), מובאים לצריף בשטח הקרמטוריום ומבחוץ ניצבת שמירה. הכל נראה היה כבר אבוד לנמצאים בפנים, כאשר במפתיע התחילו להגיע למקום בלוקים של צרפתים והולנדים. בואם גרם למהומה מחודשת, החלו צעקות, שהכניסו כאן ארים ויהודים יחד 100. ה-ס.ס. פקדה על האריים לצאת והיא פיקחה על היציאה. חלק מהיהודים הצליח לצאת כארים.

אולם שום תחבולה, ותהא הנועזת ביותר, לא הצליחה למנוע את יציאת הטרנספורט. מקרוב לששת אלפים יהודים במחנה הגדול, הוצאו באותו יום כאלף וחמש מאות איש. למחרת נוספו אליהם יהודים מהונגריה, שהגיעו זה לא מכבר מאורדרוף 101.

ב-6 באפריל תבעה ה-ס.ס. את הסגרתם של ארבעים ושישה אסירים פוליטיים על פי רשימה מוכנה מראש. הנהגת המחתרת החליטה שאיש מאלה לא יתייצב, אם גם יגרום הדבר למאבק גלוי. הארבעים ושישה הסתתרו בתוך המחנה. אך באותו יום הוצאו שלושת אלפים יהודים נוספים מבוכנוואלד... לאלו לא היו כבר רכבות, והם יצאו לדרך – רגלי. ב-7 באפריל תבע פייטר ארבעה עשר אלף איש לטרנספורט. הועד הבינלאומי של המחתרת הורה להשהות את ביצוע הפקודה, מתוך נסיון להרוויח זמן, אולם לא ניתנה הוראה לסרב למלא אחרי פקודות ה-ס.ס., תוך החלטה לא להקדים על ידי כך את פרוץ המרד. אלף וחמש מאות אסירים הועמדו למשלוח, אך ה-ס.ס. לא הסתפקה בכך, וכאשר אנשיה המזויינים נכנסו אל המחנה, העמידה המחתרת לרשותם ארבעת אלפים וחמש מאות אסירים נוספים 102.

ב-9 באפריל הוצאו מהמחנה הקטן ארבעת אלפים ושמונה מאות אסירים, ולמחרת בבוקר עוד תשעת אלפים מאתי ושמונים. חלקם התייצבו בעצמם, רובם הוצאו בכוח 103.

בלוק הילדים והנוער, בלוק 66, אף הוא היה כידוע במחנה הקטן. כל הצווים והפקודות שהושמעו בימים אלו היו מכוונים גם אליהם. גילם הצעיר לא יכול היה לשמש נימוק מקל בשיקולי ה-ס.ס., השפעתו היתה הפוכה. אך אם עוד קיים היה סיכוי כלשהו לאיש מבוגר להחזיק מעמד במצעדי המוות, לגבי נערים אלו לא היתה קיימת שום תקווה. ברור היה שיציאתם מהמחנה היא קץ חייהם הצעירים.

כל המאמצים שנעשו להצלתם, כל הסכנות בהם עמדו עד כה, כל ההקרבה והאהבה שליוו אותם – הכל ששימש תוכן החיים ורמז את בשורות העתיד, נראה בבת אחד מחוסר טעם ומשמעות, אם לא יינתן להציל צעירים אלו ברגע האחרון. והם, הצעירים בעלי הנסיון של זקנים, חיכו בלי דעת מה יעלה בגורלם:

"הגיעו הימים הגורליים של אביב '45 – ואנו לא ידענו מה יביאו לנו הימים הקרובים. היו שמועות על חיסול ועל טרנספורט. שמענו את הפקודה הגורלית: 'כל היהודים, להתייצב במגרש המיפקדים!' והרגשנו שזהו הסוף, ושאו צריכים להיות בין הקורבנות. אך החברים לא עזבו אותנו גם ברגעים גורליים אלו" 103. אליהו גרינבוים וברוך גולדברג הזהירו אותם בפני ההתייצבות. הבלוקאלטסטה שלהם, הצ'כי וסגנו גוסטב שילר, אמרו להם לא ללכת – לא ללכת – כי הם לא יהודים ושעליהם לומר זאת כשיבואו לקחת אותם בכוח. להתנגד, לשכב על המיטות, להתחבא,

אך לא לצאת את הבלוק, והם לא הלכו. "ומשנכנסו אנשי ה-S.O. לבלוק שלנו לחפש את היהודים, לא מצאו כאן אף אחד. זקן הבלוק אמר להם שאין כאן יהודים אלא ילדים צ'כים, פולנים וצרפתים"104.

אך זאת היתה רק ההתחלה... כי אחר כך היה המסדר הכללי והם הוצאו בכוח מהבלוק והועמדו יחד עם כל האסירים על המגרש. לשמע הפקודה המכוונת ליהודים, כשאסירים אחרים יכלו לחזור לבלוקים, הם התחילו לרוץ ולא נשארו במקום.

"אני חושב שרובנו ברחנו, היו מועטים שנשארו במקום ונתפסו (הם הובלו לאחר טלטולים נוראים לטרזיינשטט, וכמה מהם רק זכו להשתחרר), רצנו והסתתרנו בין הבלוקים. הודרכנו על ידי האסירים שעמדו בפינות וצעקו: 'לרוץ, לרוץ ולא לעמוד' – הגעתי לבלוק של הצ'כים".

רוב הילדים לא הצליחו לברוח ולהסתתר. ישראל רוב, שנכלא באותו יום עם הבלוק שלו בשטח הקרמטוריום, ראה כיצד מגיע לשם גוסטב שילר עם הבלוק שלו בצורה המאורגנת ביותר.

את רוב הילדים שנתפסו למשלוח הצליחו להוציא בתחבולות שונות, בין היתר הם הוברחו באותו ערב בדוודי האוכל משטח הקרמטוריום. הם חזרו לבלוק 66 וכאן התרכזו מעתה הפעילים היהודיים, שטיפלו בהם כל הזמן. יהודים אחרים, אלה שנשארו עדיין, היו מפורזים במחנה הגדול, בין בלוקים שונים והקשר בימים אלה במילא היה רופף ביותר.

לפי שעה הם ניצלו, וכל שעה נוספת שזכו בה – קרבה אותם לחופש. ב-9 וב-10 באפריל נמשך הפינוי במחנה הקטן, אשר כמעט והתרוקן מתושביו האסירים בני הלאומים השונים. המעבר למחנה הגדול היה בלתי אפשרי. ההישארות בבלוק היתה כרוכה בסכנה. הנהלת הבלוק התחילה לחפש מקומות מחבוא ולהסתירם: "כשראה זקן הצריף כיצד מפנים את הכל בלי יוצא מן הכלל, התחיל להסתיר אותנו בכל מיני מחבואים, ובעצמו היה מביא לנו את האוכל"106.

ובינתיים במחנה הגדול, שנשארו בו עדיין מעל עשרים אלף אסירים, התרחשו מאורעות גורליים. המפקד פיסטר, המבצע את האבוקאציה החלקית של המחנה, היסס אם למלא אחר הצו על פינוי הכללי והמוחלט (כוחה של המחנתת, מכתב שהגיע אליו על ידי אחד הצנחנים האנגלים ממשרד המלחמה האנגלי, כביכול השפיעו על היסוסיו).

ב-11 באפריל הגיע ה-S.O. אובר-גרופן-פירר וולדק פירמונט (Waldeck Pyrmont) כדי לפקד על הפינוי. זיהויים של היהודים שעוד נותרו וארבעים ושישה הפעילים הפוליטיים יכול היה להתבצע רק אילו היו הללו עוברים את השער, אך אלו החליטו לא לצאת. וולדק הודיע שיפוצץ את המחנה על כל אשר בו, אך כבר היה מאוחר מדי. הנהגת הארגון נתנה כבר הוראות להתכונן להתנגדות מזוינת, לתפוס עמדות. היה סיכוי למאבק מזוין, אך ה-S.O. לא התקיפה. הם קיבלו הוראות להתרחז מחוץ למחנה ועזבו אותו בהשאירם את המשמרות על מגדלי הפיקוח. אסירים מזוינים תפסו את העמדות וחיסלו את המשמרות, חתכו את גדר התיל והניפו דגל לבן. הפיקוד על המחנה עבר לידי הועד הבינלאומי של המחנתת.

הטנקים האמריקניים הראשונים מצאו את בוכנוואלד משוחררת. כמה שעות לפני כן שכבו עוד ילדים ונערים יהודיים במחבוא, חרדים ומקווים, קולטים את הקולות והשמועות ומצפים: "שמענו הפצצות וידענו שהגרמנים נסוגים. היו יריות. אני זוכר שמישהו נכנס ואמר לילדים לשכב על הרצפה. שכבנו, ומכיוון שהיו יריות מסביב, חששנו להיפגע. אחר כך איננו זוכר איך ולמה ירדנו למרתף. אולי בגלל שפחדנו שעוד יבואו גרמנים לחפש אותנו.

כשיצאנו מהמרתף כבר לא היו גרמנים, הגדר היתה פרוצה. ראיתי אסירים עם נשק ביד. התחלתי לרוץ יחד עם הילדים. רצנו ביער למטה, אל כיוון הכביש. לבושים ב"פסים" עם המספרים. כאשר התקרבו לכביש, ראינו צבא ולא היינו בטוחים איזה צבא זה. עד שמישהו הבחין בכוכב אמריקני על הטנקים ואז נופפנו להם בסמרטוטים לבנים ורצנו לכביש. שיירת הצבא נעצרה. ניגשתי לחייל אמריקני, אחזתי בידו ולחצתי אותה. לא ידעתי אנגלית. הוא היה נבוך מאד. השיירה זזה ואנו הלכנו בכיוון הנגדי. ושוב נעצרה השיירה, החיילים שאלו כל אחד מאיתנו מאין הוא. אמרתי: אני יהודי. פתאום התרומם חייל אחד מתוך הטנק ופנה אלי באידיש: 'דו ביסט א ייד?' (האם אתה יהודי?)107.

הערות

1. עתון ליהודים המשוחררים במחנות - "תחיית המתים" בוכנוואלד. 4 במאי 1945.
2. עוד קטנים הינכם ילדים, וכבר כה גדולים אתם וכלי חיקה של אם על דרגשים גדלתם וממבט מחנך של אב מנועים ילדים מאחורי סורגים כלואים...
3. מגרש המיפקדים.
4. בנין המשק של ה-S.O.
5. אולם לפי עדותו של אבי הילד דוקטור צוויג (בארכיון "יד ושם") בימים האחרונים והמכריעים ביותר, לפני השחרור, ניצל הילד – שלא כפי המתואר בספר – בראש וראשונה הודות לתושיה ואומץ לבו של אביו. הספר, בצורת רומן, יצא לאור ב-1958 בגרמניה ותורגם ללשונות רבות.
6. מ'-ארכיון "מורשת", בית עדות על שם מרדכי אנילביץ'.
7. ס' ב' – ע' 18.
8. Beruftsferbrecher – סימנם משולש בצבע ירוק. במחנה כינו אותם "הירוקים".
9. סימנם "משולש אדום".

10. S.S. Standartenfuhrer Karl Koch היה מפקד בוכנוואלד עד שנת 1942 (ב-1944 דן אותו בית דין של ה-ס.ס. למוות).
11. הנתונים הנ"ל הם לפי קוגון ע' 210-208 והשווה ס' ב' – אמיל קרליבך ע' 126-125 לפיו הקבוצה הראשונה מנתה אלף איש. מדכאו הובאו ב-23 בספטמבר אלף יהודים ובנומבר שנים עשר אלף.
12. יעקב וורבר – יו"ש ע' 1 (אידיש): "האנשים שנורו לא היה בכונתם לברוח. הם ברחו מהמכות בלי לדעת לאן הם רצים. הם עברו את הגבול ושם נורו". וראה גם ס' ב' – פליקס ראוש – ע' 109.
13. Blank S.S. Scharfuhrer Hinkelman קיבלו את הפיקוד על המחנה הזה. המובאה מעדות יעקב זילברשטיין – מ' ע' 3.
14. אליהו גרינבוים – יו"ש ע' 14.
15. שם ע' 15.
16. ס' ב' – ראוש – 110, ורבר – יו"ש – 11.
17. ורבר – יו"ש, ע' 1, 3.
18. שם.
19. זילברשטיין – מ', ע' 4.
20. א. גרינבוים – דברים מוקלטים בכנס יוצאי בוכנוואלד – מ'.
21. גרינבוים – איש "החלוקין" מטרנוב שבגליציה. היה בהכשרה. עם פרוץ המלחמה גויס לצבא. השתתף בקרבות ונפצע. נאסר על ידי הגרמנים ונשלח לבוכנוואלד עם המשלוח הראשון של יהודי פולין. חי בארץ.
22. סילמן וטרייסטר – חברי המפלגה הקומוניסטית. היו פעילים במחתרת של בוכנוואלד. סילמן הועבר לאושוויץ ואף שם המשיך בפעילותו. שניהם נשארו לאחר המלחמה בפולין.
23. וולקן – מוצאו מבילסקו. היה בארץ ישראל וגורש ממנה כקומוניסט. פעיל במחתרת המחנה. כתוצאה מהלשנה נרצח על ידי ה-ס.ס. בקיץ 1940 בבוכנוואלד.
24. פרנקל – מוצאו מטומשוב-מזוביצקי, חי בארצות הברית.
25. "Revier" - כינוי לבית חולים ומרפאה בבוכנוואלד. כבר בראשית שנת 1938 הצליחו ה"פוליטיים", להחדיר שלושה מאנשיהם לעבודה במקום חשוב זה, שהיה עד כה מבצרם של ה"ירוקים". בין השלושה היה הקומוניסט הגרמני הבולט ולטר קרמר (ס' ב' – ע' 582).
26. יעקב זילברשטיין מוסר בעדותו (מ' – ע' 3) על אסיר פוליטי גרמני בשם האנס, שעבד ב"ראויר", והיתה לו הרשות להיכנס במשך היום ל"צלטלאגר". הנ"ל הביא לעד תרופות, בשעה שחלה בדיפטריה ועל ידי כך הציל את חייו. "הנס היה איתנו בקשר תמידי, היה מעודד אותנו, הצעירים, שנחזיק מעמד ויעבירו אותנו למחנה הגדול, ושם, היה אומר, נדאג לכם לעבודה קלה".
27. "רוב הקומוניסטים הגרמנים במחנות, כשנסגרו בפניהם הקשר עם העולם הרחב, נשארו עומדים מבחינה פוליטית וטקטית בעמדותיהם משנת 1933" - קוגון – ע' 310.
28. אין בידינו רשימה מלאה ומהימנה של קומוניסטים יהודיים הפעילים במחתרת המחנה. ליד השם שאינו ניתן תמיד לזיהוי כיהודי, מופיע הציון "Deutschw Kamerad" או "חברים אוסטרים" (לדוגמה: מקס וולקן חבר גרמני). יש, לכן, להניח, שמספרם ומשקלם היה רב יותר מאשר ניתן להוכיח.
29. לפי הנהגה המקובלת, יכול היה להיות בלוקאלטסטטה או למלא תפקיד מינהלי בבלוק היהודים בבוכנוואלד רק יהודי שמוצאו מגרמניה ואוסטרי או יהודי למחצה. ליהודים ממזרח אירופה לא נמסרו כל תפקידים מינהליים.
30. גרינבוים – יו"ש ע' 21-19, מ' 5-4.
31. וראה גם ורבר יו"ש – ע' 4-3. העד צורף למחתרת על ידי אמיל קרליבך בשנת 1942.
32. ישנה הערכה שמבין מאתיים שבעים וחמישה האנשים שהגיעו, נשארו כעבור כמה שבועות שבעים איש בלבד. לאחר המלחמה שרדו יחידים מתוך השלושת אלפים מאתיים היהודים שהובאו בשנת 1939 לבוכנוואלד.
33. הנער הוא אפרים ברנר, הנמצא בארץ. ולטר קרמר נרצח על ידי הנאצים בנובמבר 1941.
34. זילברשטיין – מ' 5-4.
35. לינדנבאום אברהם (אדולף) – יו"ש – 7.
36. זילברשטיין – מ' 5.
37. שם.
38. בתקופה יותר מאוחרת, כאשר הביקוש לכוחות מקצועיים בבניין היה רב, הציע סיברט ל-ס.ס. להקים במחנה קורסים להכשרת בנאים. האישור התקבל וסיברט קיבל לקורסים הנ"ל אסירים יהודיים שעד כה לא היתה להם דריסת רגל לשום עבודה מקצועית במחנה, ובשילוב לימוד תיאורטי ועבודה מעשית הקנה להם את מקצוע הבנאות.
39. זילברשטיין – מ' ע' 4.
40. מצאנו בעדותו של ישראל רוב, שאמיל קרליבך אף פעם לא ניצל את מעמדו כזקן הבלוק לתוספת אוכל או מזון טוב יותר.
41. ראה הערה מספר 24.

42. יחידת התובלה, בה היו אנשים רתומים לעגלות גדולות ועמוסות, העבירו בקצב של ריצה. פרקו והעמיסו משאות במשך יום תמים.
43. Bibelforscher - "עדי יהוה" – כת דתית נוצרית שדגלה, בין היתר, בהתנגדות למלחמת ונשיאת נשק. בבוכנוואלד היו כלואים כמה מאות מחברי הכת. ה-ס.ס. ניסה לכפות עליהם את הגיוס לצבא והליכה לחזית. הם סרבו באומץ ובגלוי לפקודה ורובם נורו בשל כך.
44. זילברשטיין – מ' 6.
45. ס' ב' – ע' 87 - "באורות הסוסים נרצחו שמונת אלפים ארבע מאות שמונים ושלושה שבויים סובייטיים".
46. קומנדו "נכים" – נחשב למקום עבודה קל. תפקידם של השייכים אליו: העברת הפסולת מהמטבח לחזירים שהיו מגדלים במחנה למען ה-ס.ס.
47. ורבר – יו"ש ע' 3 – העד, שמצבו הפיזי היה טוב א, מאשר מצבם של האחרים, גורש מהטרנספורט על ידי איש ס.ס.
48. קיימות הערכות שונות בקשר למספר היהודים שהוצאו במשלוח זה. לינדנבאום, שהיה אחד מהם, מוסר על ארבע מאות-חמש מאות יהודים (יו"ש – ע' 13). גרינבוים, שנכח בסלקציה אך נשאר בבוכנוואלד, נוקט במספר גדול בהרבה: אלפיים חמש מאות-שלושת אלפים (מ' 7). בס' בוכנוואלד – ע' 79 מופיע בתאריך הנ"ל משלוח של ארבע מאות וחמישה אסירים ללא ציון שהללו יהודים. לפי העדויות שבידינו, נועד הטרנספורט למיתה בגז מיד עם בואו לאושוויץ. הפקודה שונתה ברגע האחרון וחלק מהם הועבר למחנה בונה-מונוביץ', שהיו מקימים אז בקרבת אושוויץ.
49. גרינבוים – יו"ש, ע' 39-41 מ' 7-8.
50. יעקב ורבר, יו"ש ע' 5, העד נתמנה כמקשר בין הקבוצה הפולנית לבין המרכז.
51. לינדנבאום – מ' 6 "המפלגה היוותה כוח עצום במחנה ולא היתה מרשה לפעול לשום מחתרת אחרת. זה היה כעין דיקטטורה".
52. ורבר – יו"ש ע' 6, וראה גם קוגון ע' 321: ה-"Arbeitsstatistik" פעלה לפי כללים אלו: את האנטי-פאשיסטים, זאת אומרת מבחינתם, הקומוניסטים בראש וראשונה ראו כהכרח להשאיר במחנה. אלמנטים מפקפקים וחלשים מבחינה פיזית הוכנסו לטרנספורט. הבחירה נעשתה על ידי קומוניסטים נציגי החטיבות הלאומיות. כדי להבטיח בחירה נכונה, הקימו בתוך המשרד הסטטיסטי מחלקה מיוחדת אשר היתה מכינה את הרשימות לפי ההצעות של הנציגים הנ"ל. הוצאה מהרשימה של לא קומוניסט היתה כנראה מקרה נדיר.
53. החל מסוף שנת 1942 אורגנו קבוצות צבאיות, ובקיץ 1943 השיג הארגון הצבאי את כלי הנשק הראשונים. ס' ב' – ע' 385-6.
54. גרינבוים – מ' ע' 10. "זו היתה כמעט ההשקפה הרשמית של המחתרת. אפשר שמבחינת המחנה הצדק היה איתם, אך אנו כיהודים לא יכולנו ולא רצינו להשלים עם עמדתם". וראה גם: אמיל קרליבך – ס' ב' – ע' 125-30, בדו"ח הכתוב ב-1945 על "Die Lage der Jüdischen Häftlinge in Buchenwald" אין המחבר מטפל בבעיית ילדים ונוער. רק בסוף הסקירה הוא מעיר: "בראש וראשונה יש להודות לחברים מ"ארכייטס-סטטיסטיק" שלא רק את האלמנטים הפעילים והנחוצים ביותר הוציאו (מהמשלוחים), אלא גם מאות של ילדים ונוער, אשר אחרת היו נידונים למוות". גם לפי קרליבך, המובנת מאליה, איפוא, ומתאימה לקו היא השמירה על ה"אלמנטים הפעילים והנחוצים ביותר", בשעה שהוצאתם של ילדים ונוער יהודיים מהמשלוח עומדת על מישור אחרי לגמרי, ועל ההצלחות יש להודות לחריצותם והתמסרותם של אנשי ה"ארכייטס סטטיסטיק". אין קרליבך כותב שיש להודות על כך להחלטותיה והוראותיה של המפלגה הקומוניסטית וראשי המחתרת במחנה, שאילו היו קיימות הוא היה יודע עליהן ובוודאי מבליט אותן.
55. ורבר – יו"ש, ע' 8. "ראינו זאת כתפקידנו, תפקידנו הבלתי רשמי, כאשר אנחנו, הקבוצה הפולנית, החלטנו על דעת עצמנו לפעול בכל כוחנו להצלת הילדים, מבלי שהדבר ייצא מהמרכז.
56. יהושע ביכלר, יליד צ'כוסלובקיה, הגיע מאושוויץ. עדותו בארכיון "מורשת".
57. גוסטב שילר, הידוע לנו כבר מהפעולה של חיסול הקאפו, ואחד החברים של ה"קבוצה היהודית". מוצאו מלמברג. סיפר שמשפחתו השתייכה לעולם התחתון והוא עצמו היה גנב. היה בחור צעיר כאשר הגיע לבוכנוואלד. צורף לבלוק בו היה גרינבוים מחלק האוכל. יום אחד השגיח גוסטב שנעלם אוכל מהשולחן, דבר שהיה כרוך בעונשים חמורים. בהתחשב עם גילו הצעיר, לא הענישו אותו והוסיפו לו כל יום חצי ליטר מרק והתחילו לטפל בו. במשך הזמן היה שילר בין היהודים הפעילים ביותר במחנה. מילא תפקיד סגן הבלוק 66 עד סוף המלחמה.
58. ביכלר, מ' – 4. "החברים סידרו זאת שאנו חלשים וחולים ואיננו מסוגלים לעבוד. בדבר הזה עזרו לנו גם האסירים הלא יהודים. כי הם היו האחראים לעבודה והם היו צריכים לתת את האישורים כדי לא לעבוד. אילו היה עלינו לצאת לעבודה, לא היינו מסוגלים לעמוד בה, כי היא היתה קשה מאד".
59. שם.
60. מוסקוביץ משה. יו"ש – ע' 66. "בפעם הראשונה נתקלתי בעזרה של 'הצלב האדום' ששלח חבילות מחולקות באופן צודק בין האסירים".
61. אדם שטיינברגר, יו"ש – ע' 50. "המחתרת סידרה שהיהודים השייכים אליה יקבלו חבילות". גרינבוים – יו"ש 44: "החלוקה בתוך הבלוק היהודי הקיפה רבים יותר".

62. ביכלר – כנס ב', ע' 4-3. "גוסטב שילר ואחרים פנו למחתרת הכללית ואמרו: 'ישנמפ פה חמש מאות ילדים רעבים ללחם. תוותרו אתם פעם על החבילות למענם', והעניין סודר. זה עלה בוודאי במאמצים, אבל אנו קיבלנו חבילות, מה שהוסיף הרבה לבריאותנו".
63. הסנדלר והתופר הינם קילשטיין ומאכאבאנסקי, החיים כיום בישראל.
64. סקארז'יסקו "יודנלאגר" – מחנה מיוחד ליהודים. הוקם ב-1940. כלואי המחנה עבדו ב"האסאג" (Hugo Shneider A.G) הוגו שניידר אקטיאן גאזלשאפט - בית חרושת ליצור פצצות, רימונים ומוקשים. אחרי חיסול הגיטאות בגנרל גוברנמן, הובאו לשם אלפי יהודים גם ממחנות אחרים (מאיידנק, פלאשוב). במחנה היו גם נשים וילדים. עם התקרבות החזית בקיץ 1944, לאחר סלקציה, חוסל המחנה. השרידים נשלחו בחלקם למחנה בצ'נסטוהוב ולגרמניה.
65. הילד הצעיר ביותר במשלוח זה היה סטפן י' צ'ווייג בן השלוש, שאביו, דוקטור זכריש צווייג, עורך דין מקראקוב, הצליח להצילו עד אז ולהביאו חי לבוכנוואלד (ר' הערה 5).
66. הולנדר מנשה, יו"ש – 31 (פולנית): "כאן לא כל כך נורא, אפשר להחזיק מעמד. גרוע יותר אם ישלחו אתכם ל'אוסקומנדו', אך מזה לא תימלטו – אמרו – כאן משאירים רק את המיוחסים – הגרמנים, הבלגים וההולנדים".
67. יעקב ורבר, גוסטב שילר, יעקב הנדלסמן, אליהו גרינבוים.
68. חיים צמית – מ'.
69. הולנדר, יו"ש – עמ' 33.
70. לפי עדויותיהם של ורבר והולנדר הוצאו מהמשלוח וחוסלו כעשרים בוגדים ומלשינים.
71. ורבר, יו"ש, 7-8. "כדי שלא יקרו מקרים דומים לאלו שארעו במחנות אחרים, ושלא תהיינה טענות שהצ'כים שפטו והרגו יהודים מפולין, והונגרים שפטו צ'כים, וגם שאין כאן חשבונות אישיים... ושהשופטים יבינו את שפת הנאשם..." אליהו גלעדי – יו"ש, מוסר בעדותו שהוא העיד נגד שני שוטרים יהודיים, משתפי פעולה, בפני בית דין יהודי בבוכנוואלד.
72. ורבר, שם. "פסק הדין לא הוצא מיד לפועל. חיכינו יום ועוד יום, למרות שהיתה בכך סכנה. לפי דעתו, היתה נהוגה זהירות רבה בהוצאת פסקי דין".
73. שם. בעדות מצוין שמו המלא של הרופא.
74. גרינבוים – מ' 16-17.
75. ורבר – יו"ש – 19.
76. על הכנר מסופר בעדותו של אליהו גרינבוים, המניח שמוצאו מריגה. כנראה שלאותו כנר עצמו מתייחסת עדותו של ישראל רוב (מ' – 6), המוסיף את הפרטים הבאים: "היה בבוכנוואלד כנר יהודי כבן עשרים ואחת, ממוצא הונגרי או סלובקי, שהיה לו כינור. מקרה יוצא דופן במחנה, בו אסור היה ליהודים להחזיק כלי נגינה. הכנר היה בעל כשרון בלתי רגיל, ועם בואו למחנה נתפרסם דבר כשרונו. הוא שוכן בבלוק 8. לאחר רצח טלמן, ערכו הקומוניסטים במחנה אזכרה לזכרו והזמינו את הכנר לנגן. משתתפי האזכרה נאסרו עקב הלשנה, ועמם הכנר".
77. גרינבוים – מ' 21.
78. גוטליב (אהוביה) מאיר – מ' 1-2 (העד המשמש עתה כמורה בבאר שבע וממשיך בעבודתו החינוכית).
79. "אני זוכר שהביאו אותי לבית הספר שהיה בין טורי המיטות. ילדים ישבו ולמדו שירים באידיש. הילדים ניגנו. במחנה ריכוז, ילדים למדו נגינה. היתה זו בשבילי הפרשה היפה והמופלאה ביותר, שקשה היה להאמין שמשוה דומה לזה התרחש בעת מלחמה" – מאיר סוקר – כנס ב' מורשת 3.
80. ס' ב' ע' 379-80. "הודות לעזרת הקומוניסטים במחנה, יכלה המחתרת הסובייטית לעזור לילדים סובייטיים. הם חילקו איתם את המנות, שמרו עליהם מעבודות כפיה ואף הקימו למענם בית ספר. הם הצליחו להשיג בשבילם עפרונות, עטים, גירים, לוחות וחשבוניות. בית הספר היה בבלוק מספר 8".
81. איומם של ההומוסקסואלים במחנה, נסיונות בלתי פוסקים של אסירים רבים לפתות נערים צעירים ליחסי מין תמורת הנאות חומריות – השתייכו להווי המחנה.
82. רוב, כנס ב'. 7-8, מ' – 6.
83. שם.
84. גרינבוים – יו"ש, 50.
85. הוקדשה כאן תשומת לב מיוחדת לפעילותה מוזיקלית. בבלוק היה חוג אנשים שבקביעות בימי ראשון היו מקשיבים לתכניות מוזיקה קלאסית, המועברת דרך רמקולים מהמחנה. נתקיימה מקהלה, נערכו ערבי קריאה. האנשים קיבלו ספרים מספריית המחנה. רוב תושבי הבלוק היו מושפעים על ידי המפלגה הקומוניסטית, שחבריה היוו את הנהלתו, אך היתה פה גם קבוצה של שבעים ושמונה יהודים חרדים, שהתפללו בחגים, ובפסח ולא אכלו לחם. "יש לציין שאם אפילו הפרומויננטים לעגו להם בלבם, לא הוקיעו אותם ולא הפריעו להם" – רוב, מ' – ע' 2.
86. תוכן ברכה לכל ילד. נרשם ונשתמר אצלו על ידי אליהו גרינבוים. העתק נמסר לארכיון "מורשת".
87. חיים, נמצא באמריקה יחד עם אחיו פרנק ואמו, אותה מצא גרינבוים לאחר השחרור (הוא הביא לה מכתב מבנה שלמד לכתוב רק במחנה).

88. דוד נמצא בישראל יחד עם שני אחיו ואביו.
89. ליפא – ילד ליטאי, ניצל. היה בקבוצת הילדים הראשונה שהועברה לאחר השחרור לצרפת.
90. תא לוחם היה מורכב מחמישה חברים. בעדותו של אדם שטיינברגר – יו"ש 48, נמצאת רשימה שמית של תא אחד כזה, בראשו עמד העד. "לתא שלי השתייכו גרינבוים, פרנקל, פרבר ובוכבינדר".
91. ס' ב' – ע' 588. בנאומו של פיסטר, כדי לסכסך בין האסירים מגרמניה לבין האחרים.
92. קוגון, ע' 336.
93. "התייעצנו מה לעשות. השתתפו – מרדכי שטיגלר, גולדברג, הנס ריינרד ועוד. היו שאמרו שיש לקחת סכינים וברזלים, קרדומים, ולהתנפל על המשמרות, ומה שיהיה יהיה! אך דעת הרוב היתה אחרת".
94. אדם שטיינברגר – יו"ש ע' 51-52.
95. גרינבוים – יו"ש, ע' 91.
96. רוב – מ', ע' 7.
97. וראה גם קוגון – ע' 336, המציין עובדה זו בהוסיפו: "דבר כזה עוד לא קרה בשום מחנה ריכוז". אך המחבר, איש המחתרת בעצמו, אינו כותב שמאורע זה התרחש לפי הוראותיה.
98. גרינבוים, יו"ש – 91, ורבר – יו"ש – 10. בס' ב' ע' 588. מצוין שב-4 באפריל נורה זקן המחנה גיאורג טומס (Tohomas) ואם כי לא נאמר שם מתי הוא נאסר ומדוע נורה, אפשר להניח שהכוונה היא לאותו אדם.
99. רוב – ע' 8. "היה זה המקרה היחיד של התגוננות פעילה, אך לא היו גם יותר מקרי רצח במקום, לפי של-ס.ס. אסור היה להשתמש בנשק על המגרש".
100. לפי סברתו של רוב, היתה זו פעולה יזומה של המחתרת (אפשר שקבעה כאן עובדת המצאותו של קרליבך).
101. לפי העדויות שבידינו, ניצלו משני המשלוחים הנ"ל מועטים בלבד.
102. מהמשלוח הזה, בו נמצאים גם יהודים, עשרים וחמישה אחוזים בלבד הגיעו חיים למחנה פלוסנבורג, השאר מתו או נרצחו בדרך. א. שטיינברגר, יו"ש – ע' 62.
- 103א. ביכלר, מ' 5.
103. המספרים והתאריכים הם לפי ספרו של קוגון. אין אנו יודעים מה היה מספר \ היהודים שהוצאו מהמחנה הקטן, ששימש אז מחנה מעבר גם לאסירים נוצרים, אולם אין ספק שמספר היהודים היה בו רב.
104. שמואל קליש – מכתב ב"דבר" מה-12 במאי 1966. שמו של זקן הבלוק הצ'כי לפיו הוא אנטוני סקלינה. לפי ביכלר: פרנטישק קלינה. אך בלי ספק הכוונה היא לאותו איש, ששמו אינו מופיע כלל בספר בוכנוואלד.
105. ביכלר – מ', הקילטה מכנס מ'.
106. שמואל קליש - "דבר", ובס' ב' – ע' 382-383, מסופר על ידי לודוויג וולף על הצלת ילדים יהודיים מהפינוי על ידי זקן הבלוק, הקומוניסט הגרמני וילהלם האמן (Hamman) שפעמיים הודיע ל-ס.ס. שאין אצלו ילדים יהודים, שמחפוש נוסף הצילה אותם התקפה אווירית ובלילה הוא הכין בשבילם מחבוא. המחבר אינו נוקט במספר הבלוק. שמו של האמן לא הוזכר בשום עדות שבידינו לעומת הישנות שמו של הצ'כי קאלינה (או סקאלינה).
107. מאיר (גוטליב) אהוביה – מ' 2-3.